

ISSN 0138-0567

WYDZIAŁ POLONISTYKI UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

PRACE
FILOLOGICZNE

ROCZNIK WYDZIAŁU POLONISTYKI
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO
POŚWIĘCONY JĘZYKOZNAWSTWU

TOM LXVIII (2016)

WARSZAWA 2016

Redaktor naczelny

prof. dr hab. Halina Karaś

Komitet redakcyjny

dr Monika Kresa (sekretarz), dr Jerzy Molas, prof. dr hab. Krystyna Waszakowa,
dr Izabela Winiarska-Górska, dr hab. Zofia Zaron, prof. UW

Rada Redakcyjna

prof. dr hab. Jurij Apresjan (Rosja, Moskwa), prof. dr hab. Andrzej Bogusławski (Polska, Warszawa), prof. dr hab. František Čermák (Czechy, Praga), prof. dr hab. Stanisław Dubisz (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Marina Głowinska (Rosja, Moskwa), prof. dr hab. Władysław Kupiszewski (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Jadwiga Puzynina (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Janusz Siatkowski (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Zuzanna Topolińska (Macedonia, Skopje), prof. dr hab. Anna Wierzbicka (Australia, Canberra)

Redaktorzy naukowcy tomu

dr Monika Kresa, dr Ewelina Kwapien

Recenzenci

prof. dr hab. Stanisław Borawski (Zielona Góra, Polska), prof. dr hab. Maciej Grochowski (Toruń, Polska),
dr hab. Ryszard Gubrynowicz, prof. PJATK (Warszawa, Polska), dr hab. Irena Jaros, prof. UŁ (Łódź, Polska),
prof. dr hab. Irena Maryniakowa (Warszawa, Polska), prof. dr hab. Bogusław Nowowiejski (Białystok,
Polska), prof. dr hab. Mikołaj Olszewski (Warszawa, Polska), prof. dr hab. Anna Pajdzińska (Lublin, Polska),
prof. dr hab. Anna Piotrowicz (Poznań, Polska), prof. dr hab. Anna Zielińska (Warszawa, Polska)

Redakcja językowa

mgr Renata Falkowska (język polski), mgr Zbigniew Szymański (język angielski)

Korekta

Zespół

Adres redakcji

Instytut Języka Polskiego, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski, Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927
Warszawa, e-mail: PRACEFILOLOGICZNE@uw.edu.pl, www.pracefilologiczne.uw.edu.pl,
+48 22 55 20 379.

Osoba do kontaktu: dr Monika Kresa.

Czasopismo zarejestrowane w European Reference Index for the Humanities (ERIH)

© Copyright by Instytut Języka Polskiego, Wydział Polonistyki UW

ISSN 0138-0567

Tom opublikowany w wersji pierwotnej.

Wydanie publikacji sfinansowane przez Uniwersytet Warszawski,
Wydział Polonistyki UW, Instytut Języka Polskiego UW.
Nakład: 300 egz.

Realizacja wydawnicza:

BEL Studio Sp. z o.o., ul. Powstańców Śl. 67b, 01-355 Warszawa

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	9
DOROTA ADAMIEC, RENATA BRONIKOWSKA Wybór formy hasłowej jako problem opisu w <i>Elektronicznym słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku</i> (na tle tradycji leksykograficznej)	13
JOANNA BILIŃSKA Dialekty i języki obce w <i>Słowniku języka polskiego</i> Samuela Bogumiła Lindego – zestawienie na podstawie wydania drugiego	27
HANNA BURKHARDT, ALINA JURASZ O ekwiwalencji porównań frazeologicznych na przykładzie języka niemieckiego i języka polskiego	43
GABRIELA DZIAMSKA-LENART O początkach polskiej frazeografii. Porównanie czterech wydań pierwszego polskiego słownika frazeologicznego	57
JUSTYNA GARCZYŃSKA Różnice pokoleniowe i regionalne w wymowie samogłosek <i>i</i> oraz <i>y</i> na Mazowszu bliższym i Kurpiach	81
SWIETŁANA GAŚ Kilka uwag o doborze tekstów źródłowych do tworzenia <i>Polsko-rosyjskiego słownika leksyki dyplomatycznej</i>	101
RAFAŁ L. GÓRSKI Jeszcze raz o produktywności formantów przymiotnikowych	111
MAŁGORZATA GUŁAWSKA-GAWKOWSKA Podejście onomazjologiczne w dwujęzycznym słowniku frazeologicznym dla tłumaczy	129
CELINA HELIASZ-NOWOSIELSKA <i>Grzecznie inaczej</i> . Wyrażenia ironiczne o kształcie form grzecznościowych	141
MARIOŁA JAKUBOWICZ Kulisy powstawania <i>Słownika prasłowiańskiego</i>	161
MONIKA KRESA Polszczyzna kresowa w filmie – analiza języka bohaterów <i>Samych swoich</i> (fonetyka, fleksja, składnia)	167
BEATA KURYŁOWICZ Przysłowia w <i>Nowym dykcyjonarzu</i> Michała Abrahama Trotza	183
EWELINA KWAPIEŃ Czasowniki wychodzące z użycia w dobie nowopolskiej w świetle wybranych źródeł leksykograficznych	195

JADWIGA LINDE-USIEKNIIEWICZ, PAWEŁ RUTKOWSKI, MAŁGORZATA CZAJKOWSKA-KISIL, JOANNA ŁACHETA Między leksykografią opisową a przekładową: Słownik polskiego języka migowego (PJM)	225
ANETTA LUTO-KAMIŃSKA Leksykografia historyczna a kompetencja językowa leksykografa	245
MAREK ŁUKASIK Struktura dwu- i wielojęzycznych słowników terminologicznych wydanych w Polsce po 1945 roku (na przykładzie słowników z angielskim i polskim)	261
AGNIESZKA MACIĄG-FIEDLER Definiowanie terminów astronomicznych w <i>Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce</i>	283
DOROTA MALINA Wyznaczniki punktu widzenia w tłumaczeniu literatury dziecięcej	291
BŁAŻEJ OSOWSKI <i>Alias</i> i <i>czyli</i> jako przedmiot zainteresowania dialektologa historycznego	307
MIROSŁAWA PODHAJECKA Szkic z dziejów leksykografii dwujęzycznej: Paweł Sobolewski i jego <i>Słownik angielsko-polski...</i> (1840)	323
LIDIA PRZYMUSZAŁA Miejsce frazeologii w słownikach gwarowych	345
ANNA SUCHODOLSKA (HANNA SUKHADOLSKAYA) Cechy polskich, rosyjskich i angielskich profesjolektów i socjolektów medycznych na podstawie badań ankietowych	357
KONRAD KAZIMIERZ SZAMRYK Regionalizmy fonetyczne w <i>Słowniku polsko-łacińsko-łotewskim</i> Jana Kurmina. Wokalizm	375
JADWIGA WANIAKOWA Nazwy roślin w <i>Słowniku prasłowiańskim</i>	387
JOANNA ZAUCHA Dialogiczne jednostki autorytatywne	395

CONTENTS

From the Editors	9
DOROTA ADAMIEC, RENATA BRONIKOWSKA	
Choosing the Headword as a Description Problem in the <i>Electronic Dictionary of Polish Language of the 17th and 18th Century</i> (Compared to Lexicographic Tradition)	13
JOANNA BILIŃSKA	
Multilingualism of Linde's Dictionary of Polish (Second Edition)	27
HANNA BURKHARDT, ALINA JURASZ	
Equivalence Between Phrasematic Similes in German and Polish	43
GABRIELA DZIAMSKA-LENART	
About the Beginnings of Polish Phraseology. The Comparison of Four Editions of the First Polish Phraseological Dictionary	57
JUSTYNA GARCZYŃSKA	
The Pronunciation of Vowels <i>i</i> and <i>y</i> in Mazowsze Bliższe and Kurpie Dialect	81
SWIETŁANA GAŚ	
Some Remarks on Selecting the Vocabulary Resources Used to Make the Polish-Russian Dictionary of Diplomacy	101
RAFAŁ L. GÓRSKI	
On the Productivity of Polish Adjectival Suffixes – Revisited	111
MAŁGORZATA GUŁAWSKA-GAWKOWSKA	
Onomasiological Approach to Phraseological Material in Bilingual Phraseological Dictionaries for Translators	129
CELINA HELIASZ-NOWOSIELSKA	
Politely – With Tongue in Cheek. Ironic Expressions in the Shape of Politeness Forms	141
MARIOLA JAKUBOWICZ	
The Making of the <i>Słownik prasłowiański</i>	161
MONIKA KRESA	
Polish of South-Eastern Borderlands in the Cinema – Analysis of the Language Used by the Characters in <i>Sami swoi</i> (Phonetics, Inflection, Syntax)	167
BEATA KURYŁOWICZ	
Proverbs in <i>Nowy dykcjonarz</i> by Michał Abraham Trotz	183
EWELINA KWAPIEŃ	
Verbs Going out of Use in the New Polish Period, in Light of Selected Lexicographic Sources	195

JADWIGA LINDE-USIEKNIIEWICZ, PAWEŁ RUTKOWSKI, MAŁGORZATA CZAJKOWSKA-KISIL, JOANNA ŁACHETA Between Monolingual and Bilingual Lexicography: the Dictionary Of Polish Sign Language (PJM)	225
ANETTA LUTO-KAMIŃSKA Historical Lexicography and Lexicographer's Linguistic Competence	245
MAREK ŁUKASIK Structure of Bi- and Multilingual Terminological Dictionaries Published in Poland After 1945 (as Exemplified by Dictionaries with Polish and English)	261
AGNIESZKA MACIĄG-FIEDLER Definitions of the Astronomical Terms in the <i>Dictionary of the Medieval Latin</i> from Polish Sources	283
DOROTA MALINA Point of View Indicators in Children's Literature Translation	291
BŁAŻEJ OSOWSKI <i>Alias</i> and <i>Czyli</i> as Focus of Historical Dialectologist Attention	307
MIROSŁAWA PODHAJECKA From the History of Bilingual Lexicography: Paweł Sobolewski and His <i>Słownik angielsko-polski...</i> (1840)	323
LIDIA PRZYMUSZAŁA The Emplacement of Phraseology in Dialectal Dictionaries	345
ANNA SUCHODOLSKA (HANNA SUKHADOLSKAYA) The Characteristics of Polish, English and Russian Medical Sociolects and Professolects on the Basis of the Questionnaire Analysis Results	357
KONRAD KAZIMIERZ SZAMRYK Phonetic Regionalisms in Jan Kurmin's <i>Polish-Latin-Latvian Dictionary</i> . Vowels	375
JADWIGA WANIAKOWA Plant Names in the <i>Słownik prasłowiański</i>	387
JOANNA ZAUCHA The Authoritative Units of Language as Dialogical Directives	395

JADWIGA LINDE-USIEKNIIEWICZ
PAWEŁ RUTKOWSKI
MAŁGORZATA CZAJKOWSKA-KISIL
JOANNA ŁACHETA
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
e-mail: jlinde@uw.edu.pl, p.rutkowski@uw.edu.pl,
tel.: +48 22 552 08 69

MIĘDZY LEKSYKOGRAFIĄ
OPISOWĄ A PRZEKŁADOWĄ:
SŁOWNIK POLSKIEGO JĘZYKA
MIGOWEGO (PJM)¹

SŁOWA KLUCZOWE: leksyka, korpus, języki wizualno-przestrzenne

KEY WORDS: lexis, corpus, visual-spatial languages

Wprowadzenie: PJM jako obiekt badań językoznawczych

Początki polskiego języka migowego (PJM²) sięgają drugiej dekady XIX wieku. W 1817 roku powstał w Warszawie Instytut Głuchoniemych – pierwsza w Polsce

¹ Referowane tu badania zostały sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki (projekt *Ikonizacja w gramatyce i leksyce polskiego języka migowego (PJM)* o numerze 2011/01/M /HS2/03661 w ramach programu HARMONIA).

² Języki migowe nie mają nazw własnych w językach fonicznych (wyjątek od tej reguły stanowi australijski język migowy, któremu nadana została nazwa *Auslan*, będąca akronimem od *Australian Sign Language*). Zarówno użytkownicy, jak i badacze komunikacji wizualno-przestrzennej odnoszą się zazwyczaj do poszczególnych języków migowych za pomocą skrótów takich jak *PJM*. Skrót ten jest traktowany jako (najczęściej trzyliterowy) unikatowy identyfikator, a zatem każdemu językowi migowemu odpowiada tylko jedna etykieta (pochodząca z języka fonicznego używanego w danym kraju), np. ASL to amerykański język migowy (od *American Sign Language*), TİD – turecki język migowy (od *Türk İşaret Dili*), a ÍTM – islandzki język migowy (od *íslenskt táknmál*).

szkoła dla dzieci ze znacznym ubytkiem słuchu. Tworzenie szkół specjalnych tego typu (często wzorowanych na szkole paryskiej, którą w 1760 roku założył Charles-Michel de l'Épée) stało się bodźcem do rozwoju języków wizualno-przestrzennych w Europie i Ameryce. Występowanie głuchoty w wieku dziecięcym jest relatywnie rzadkie (dotyczy ok. 0,1% dzieci), a w ponad 90% wypadków dzieci głuche rodzą się w rodzinach słyszących (por. np. Sak 2012). Oznacza to, że język migowy nie jest w naturalny sposób przekazywany z pokolenia na pokolenie – jego istnienie i rozwój możliwe są przede wszystkim dzięki wykształcaniu się społeczności migających w szkołach dla dzieci głuchych. W trakcie blisko 200 lat swojej historii PJM stał się podstawowym narzędziem komunikacji mniejszości językowo-kulturowej polskich Głuchych³. Mimo że z lingwistycznego punktu widzenia nie ulega wątpliwości, że PJM jest w pełni funkcjonalnym systemem językowym, do niedawna posługiwanie się nim ograniczone było do sfery prywatnej. W sytuacjach oficjalnych (np. w programach telewizyjnych opatrzonych tłumaczeniem migowym) wykorzystywany był wizualny subkod polszczyzny – tzw. system językowo-migowy (SJM, nazywany też czasem *językiem miganym* – w odróżnieniu od *migowego*) – w którym polskie zdania oddawane są za pomocą znaków manualnych. Oznacza to, że np. odpowiednikiem polskiego zdania *Ile masz lat?* jest w SJM sekwencja znaków ILE, MIEĆ i ROK. W PJM – czyli języku, który wyewoluował w społeczności Głuchych i nie wywodzi się z polszczyzny – powyższemu zdaniu odpowiada z kolei następująca sekwencja znaków: TY, ŻYCIE, ILE (uzupełniona mimiką pytającą). Jak widać, różnice między PJM a językiem polskim nie sprowadzają się do innej modalności (tak jak w wypadku relacji między SJM a polszczyzną), a wynikają z odrębności gramatyczno-leksykalnej. Ze względu na ową odmienność (a w szczególności brak fleksji fuzyjnej i analityczny charakter składni) PJM postrzegany był przez lata jako prymitywny i agramatyczny sposób wspomagania komunikacji oralnej. Dynamiczny rozwój światowej lingwistyki migowej na przełomie XX i XXI wieku (por. chociażby przegląd badań zawarty w kompendium pod red. Pfaua i in. 2012) doprowadził jednak do radykalnych zmian w ocenie migania, któremu – także w Polsce – nie odmawia się obecnie statusu rozwiniętej i pełnowartościowej formy ludzkiej komunikacji. Świadczy o tym m.in. przyjęta w 2011 roku *Ustawa o języku migowym i innych środkach komunikowania się*, gwarantująca użytkownikom PJM prawo do posługiwania się miganiem w kontaktach z organami administracji publicznej.

Istotnym przełomem w polskich badaniach lingwistycznych nad komunikacją wizualno-przestrzenną może okazać się w najbliższych latach możliwość wykorzystywania w nich danych empirycznych pochodzących z pierwszego

³ Wielka litera w zapisie rzeczownika *Głusi* odróżniać ma społeczność migającą od osób, które są głuche, ale nigdy nie opanowały PJM (np. wychowywały się w rodzinach niemigających i uczęszczały do szkół ogólnodostępnych).

w historii korpusu PJM (opracowywanego przez zespół Pracowni Lingwistyki Migowej Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego – por. Rutkowski i in. 2014). Korpus ten to obszerna baza danych zawierająca opatrzone anotacjami filmy z wypowiedziami migowymi rodzimych użytkowników PJM. W ramach prac nad korpusem zebranych zostało dotychczas kilkaset godzin materiału wideo (w jakości HD) zawierającego wypowiedzi blisko 100 głuchych osób z całej Polski (stan na grudzień 2014 r.). Pozyskanie wiarygodnej bazy empirycznej ma kluczowe znaczenie dla badań nad słownikiem i gramatyką PJM, ponieważ języki migowe nie są – poza wyjątkowymi kontekstami (np. w pracach naukowych) – utrwalane w formie pisemnej. Oznacza to brak łatwo dostępnych danych na temat rzeczywistego uzusu PJM. Korpus tworzony przez zespół Pracowni Lingwistyki Migowej UW może w nieodległej przyszłości tę lukę wypełnić. Materiały do korpusu pozyskiwane są w trakcie sesji nagraniowych, w których uczestniczą zawsze trzy osoby: dwaj głusi informatorzy i moderator. Rejestrowane wypowiedzi mają zatem charakter konwersacyjny, a stymulowane są przez odpowiednio dobrany zestaw materiałów elicytacyjnych (prezentowanych informatorom na monitorach komputerowych). Sesja nagraniowa składa się z ponad 20 różnorodnych zadań (takich jak relacjonowanie treści krótkich filmów, opisywanie ilustracji, nazywanie prezentowanych obiektów, ale także swobodna wypowiedź), których wykonanie wymaga od głuchego informatora nieustannego komunikowania się z partnerem i moderatorem. Interakcje te rejestrowane są przez 5 kamer, a zebrany materiał poddawany jest następnie szczegółowej anotacji, na którą składają się poniższe procesy:

- segmentacja (podział materiału na poszczególne znaki),
- glosowanie znaków (nadanie im polskich etykiet),
- interpretacja słownikowa znaków (lematyzacja),
- transkrypcja znaków za pomocą notacji HamNoSys (zestawu symboli odpowiadających poszczególnym parametrom artykulacji migowej, takim jak kształt dłoni, miejsce artykulacji znaku, orientacja, ruch dłoni),
- segmentacja zdaniowa (podział ciągów znaków na zdania),
- tłumaczenie zdań na polszczyznę,
- interpretacja gramatyczna znaków,
- analiza poziomu suprasegmentalnego (czyli warstwy niemanualnej obejmującej m.in. mimikę, ruchy ciała, kierunek wzroku).

Zaanotowane w ten sposób dane wideo otwierają zupełnie nowe możliwości w zakresie analiz jakościowych i ilościowych gramatyki i słownictwa PJM.

Polska leksykografia migowa

Stan polskiej leksykografii migowej stał się przedmiotem badań metaleksykograficznych dopiero w początkach tego wieku. Pierwszy ze znanych słowników, *Słownik mimiczny dla głuchoniemych i osób z nimi styczność mających* z 1878 roku, przedrukowany jako Hollak i in. (2011), doczekał się osobnej analizy (Ruta i Wrześniewska-Pietrzak 2014). Autorki te dokonały również krytycznej analizy słowników późniejszych (Ruta i Wrześniewska-Pietrzak 2013). Zwróciły uwagę m.in. na to, że znaki–hasła słownikowe pozyskiwane są metodą elicytacyjną, jako migowe odpowiedniki wyrazów polskich, będących hasłami słowników języka polskiego; że słowniki zawierają zarówno znaki PJM, jak i znaki SJM i że są to w zasadzie słowniki zbliżone typem do słowników dwujęzycznych: w wypadku *Słownika mimicznego* artykuł hasłowy jest wprowadzany polskim wyrazem i zawiera opis, jak należy wykonać dany znak lub – w wypadku wieloznakowych odpowiedników polskiego wyrazu – z jakich znaków się składa. Odpowiednio w haśle *dowcip* czytamy: „po znaku *myśli szybkiej* dodaje się znak *mądrości*” (kursywa oryginalna, za Ruta i Wrześniewska-Pietrzak 2013). Wydany w 1986 roku *Słownik polskiego języka miganego* (Henzel 1986/2006), podobnie jak późniejsze publikacje, zawiera już zdjęcia osób wykonujących znaki; ruch przedstawiony jest strzałkami. Podobne rozwiązanie (choć z zdjęciami kolorowymi, a nie czarno-białymi) zastosowano w *Leksykonie języka migowego* (Kosiba i Grenda 2011). Dla publikacji tych charakterystyczny jest też układ haseł – punktem wyjścia są polskie wyrazy w porządku alfabetycznym. Tak na przykład, jak ustaliły Ruta i Wrześniewska-Pietrzak (2013), podstawą elicytacyjną dla słownika Henzla była siatka haseł *Słownika podstawowego języka polskiego dla cudzoziemców* (Bartnicka i Sinielnikoff 1978). Z kolei dla leksykonu Kosiby i Grendy (2013) podstawą były istniejące słowniki i słowniczkę PJM i SJM.

Poza słownikami ogólnymi w ostatnich dekadach opublikowano też kilka słowników tematycznych, np. *Słownik liturgiczny języka migowego* (Szczepankowski 2000). Powstały też inne publikacje tematyczne (minirozmówki i słowniczkę tematyczne, np. Grzesiak 2008, 2010a, 2010b, 2010c).

W ostatniej dekadzie zaczęły pojawiać się również internetowe słowniki języka migowego (a właściwie dwujęzyczne glosariusze polsko-PJM-owe) wykorzystujące nagrania wideo – por. m.in. następujące strony: <http://www.onsi.tv/sownik.htm>, <http://migaj.eu>, <http://migam.org/nauka/sownik>.

Światowa leksykografia migowa

W światowej leksykografii migowej od lat 80. ubiegłego wieku zaczęto odchodzić od opracowywania dwujęzycznych glosariuszy na rzecz lingwistyki opisowej (Zwitslerlood 2010 i cytowana tam literatura). Spowodowało to daleko idące zmiany w makro- i mikrostrukturze słowników.

Pierwszy typ zmiany dotyczył układu artykułów hasłowych – zamiast układu wynikającego z kolejności alfabetycznej odpowiedników w języku fonicznym otoczenia zaczęto porządkować znaki według ich cech artykulacyjnych, takich jak kształt dłoni i miejsce wykonania (Zwitslerlood i in. 2013). W różnych słownikach, jak podają cytowani autorzy, przyjmowano inną hierarchię tych cech. Tak na przykład w słowniku australijskiego języka migowego (Johnston 1989) przyjęto, że porządkującym parametrem artykulacyjnym jest przede wszystkim kształt dłoni. Z kolei jeden z pierwszych słowników amerykańskiego języka migowego (ASL), czyli Stokoe i in. (1965), za pierwsze kryterium uznawał miejsce artykulacji, a dopiero za dalsze – kształt dłoni (Zwitslerlood i in. 2013). Układ tego typu pozwala na odnalezienie znaku, którego znaczenia użytkownik słownika nie zna – tak jak w słownikach jednojęzycznych.

Inna zmiana dotyczyła mikrostruktury, czyli budowy i zawartości artykułów hasłowych. W ich treści pojawiły się klasyczne definicje słownikowe, z tym że sformułowane w języku fonicznym otoczenia: dla słownika australijskiego języka migowego i amerykańskiego języka migowego był to angielski⁴. Jak podaje Zwitslerlood (2010, s. 447), w jednym ze słowników ASL (Costello 1998) w haśle *bear* ‘niedźwiedź’ znajdujemy, oprócz rysunku ilustrującego, jak ten znak wygląda, informację, że jest to rzeczownik (symbol *n*, od angielskiego *noun*) oraz definicję „a large, heavy mammal with thick, rough fur” (duży, ciężki ssak z gęstym szorstkim futrem). Zamieszczona w cytowanym tekście ilustracja pokazuje, że artykuł hasłowy wzbogacony jest o informację o ikonicznej motywacji znaku: „Action of the bear scratching itself” (Ruchy drapiącego się niedźwiedzia) oraz szczegółowy opis wykonania znaku: „With the arms crossed at the wrist on the chest, scratch the fingers of both *curved hands* up and down near each shoulder with a repeated movement” (‘Z rękami skrzyżowanymi w nadgarstkach na piersi, drap palcami obu *zakrzywionych rąk* przy każdym ramieniu, powtarzalnym ruchem’ – kursywa oryginalna).

Rozwiązania takie zbliżyły słowniki języków migowych do słowników jednojęzycznych jedynie częściowo, jako że definicje formułowano w innym języku niż język jednostki hasłowej. Główny zarzut, jaki światowa metaleksykografia migowa

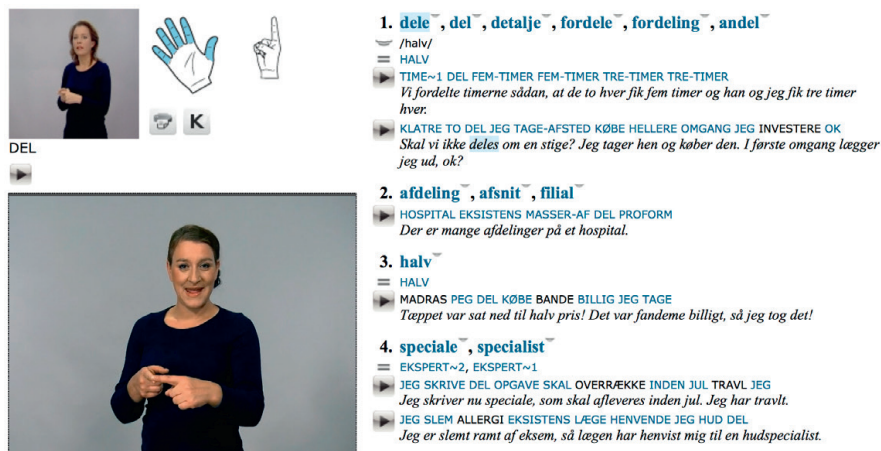
⁴ W słowniku języka auslan (Johnston 1989) za zgodą wydawcy zapożyczono definicje ze słownika wydawnictwa Collins pod red. J. Sinclaira (1987) – T. Johnston (informacja ustna).

stawia temu rozwiązaniu, dotyczy tego, że po pierwsze, informacja o przynależności do części mowy odnosi się nie do znaku migowego, ale do jego fonicznego odpowiednika (Schwager, Zeshan 2008, s. 515), a po drugie, nie jest oczywiste, że jest to definicja leksykograficzna samego znaku, a nie odpowiednika.

Kolejną poważną zmianę w zakresie makro- i mikrostruktury słownika przyniosła rezygnacja z publikacji książkowych. W publikacjach elektronicznych, zwłaszcza w trybie *online*, zdjęcia lub rysunki przedstawiające znak, z dodatkowym opisem lub bez, zostały zastąpione materiałem wideo (filmami przedstawiającymi wykonanie danego znaku). Co równie istotne, łatwiejsze stało się wyszukiwanie znaku na podstawie jego parametrów artykulacyjnych. Tak na przykład internetowy słownik duńskiego języka migowego (DTS, *Dansk tegnsprog*, <http://www.tegnsprog.dk>) oferuje wyszukiwanie znaków na podstawie koniunkcji trzech parametrów: kształtu dłoni dominującej, kształtu dłoni niedominującej (przy znakach dwuręcznych) oraz miejsca wykonania znaku na ciele (Kristoffersen i Troelsgård 2010, 2012; Zwitterlood i in. 2013). W niektórych słownikach elektronicznych parametrów jest więcej – uwzględniany jest np. ruch wykonywany przy artykulacji znaku (należy jednak podkreślić, że jest to rozwiązanie rzadkie, gdyż wymaga zastosowania bardzo szczegółowej transkrypcji poszczególnych znaków). Słowniki elektroniczne zwykle oferują też możliwości wyszukiwania znaków według dziedziny i według odpowiednika fonicznego.

Zmiany w zakresie mikrostruktury obejmują opcję zilustrowania sensu danego znaku filmem pokazującym jego użycie. Rozwiązanie takie powoli staje się standardem w elektronicznej leksykografii migowej (Kristoffersen, Troelsgård, 2012, s. 303; Zwitterlood 2010, s. 459; Zwitterlood i in. 2013, s. 260).

Kolejną nowość w zakresie mikrostruktury stanowi częściowy powrót do formuły słownika dwujęzycznego. Od strony formalnej polega on na tym, że zamiast definicji poszczególnych sensów znaku, sformułowanych w języku fonicznym otoczenia, sens jest definiowany przez właściwie dobrany zestaw odpowiedników w tym języku. W przykładowym haśle ilustrującym budowę artykułu hasłowego w słowniku duńskim (rys. 1) widzimy zatem podział odpowiadający następującym czterem znaczeniom: 1. czynność dzielenia (czasownik i rzeczownik odsłowny) i jej rezultaty (dział, część); 2. oddział jakiejś instytucji; 3. połowa; 4. specjalista, specjalistyczny.

1. dele , del , detalje , fordele , fordeling , andel

/halv/
= HALV

▶ TIME~1 DEL FEM-TIMER FEM-TIMER TRE-TIMER TRE-TIMER
Vi fordelte timerne sådan, at de to hver fik fem timer og han og jeg fik tre timer hver.

▶ KLATRE TO DEL JEG TAGE-AFSTED KØBE HELLERE OMGANG JEG INVESTERE OK
Skal vi ikke deles om en stige? Jeg tager hen og køber den. I første omgang lægger jeg ud, ok?

2. afdeling , afsnit , filial

▶ HOSPITAL EKSTISTENS MASSER-AF DEL PROFORM
Der er mange afdelinger på et hospital.

3. halv

= HALV

▶ MADRAS PEG DEL KØBE BANDE BILLIG JEG TAGE
Tæppet var sat ned til halv pris! Det var fandeme billigt, så jeg tog det!

4. speciale , specialist

= EKSPERT~2, EKSPERT~1

▶ JEG SKRIVE DEL OPGAVE SKAL OVERRÆKKE INDEN JUL TRAVL JEG
Jeg skriver nu speciale, som skal afleveres inden jul. Jeg har travlt.

▶ JEG SLEM ALLERGI EKSTISTENS LÆGE HENVENDE JEG HUD DEL
Jeg er slemt ramt af eksem, så lægen har henvist mig til en hudspecialist.

Rysunek 1. Przykładowe hasło w słowniku duńskiego języka migowego (DTS)

Wyodrębnianie sensów, które następnie są definiowane w taki sposób, opiera się na klasyfikowaniu odpowiedników z języka fonicznego zgodnie z dającym się ustalić wspólnym elementem jądrowym znaczenia. Nie ma jednak potrzeby eksplicitnego wyrażania i uwzględniania w artykule słownikowym, na czym ten element miałby polegać. Informację o znaczeniu duńskich wyrazów użytych w definicjach użytkownik słownika uzyskuje po kliknięciu w dany wyraz (co przenosi go na stronę słownika języka duńskiego: <http://ordnet.dk/ddo>). Podobne rozwiązanie zastosowano w przygotowywanym obecnie słowniku podstawowym niemieckiego języka migowego (DGS, *Deutsche Gebärdensprache*, Langer i in. 2014). Zauważyć należy, że dla obu opisanych tu słowników podstawą materiałową są powstałe wcześniej zbiory znaków zestawiane z odpowiednikami z języka fonicznego (Kristoffersen, informacja ustna dla DTS; Langer i in. 2014, s. 772–773 dla DGS).

Słownik PJM: założenia ogólne

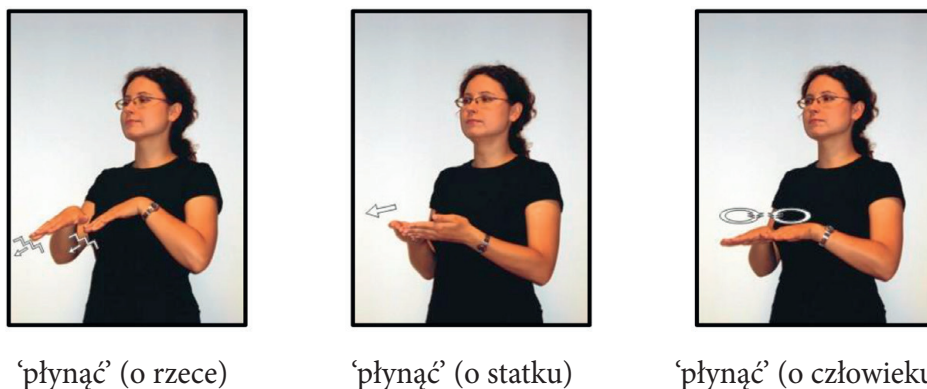
Przy projektowaniu ostatecznego kształtu słownika polskiego języka migowego, powstającego w ramach projektu badawczego *Ikoniczność w gramatyce i leksyce polskiego języka migowego (PJM)*, wzięto pod uwagę wiele czynników wynikających ze stanu leksykografii i metaleksykografii polskiej, zarówno jedno-, jak i dwujęzycznej, oraz ze stanu polskiej leksykografii migowej. Uwzględniono też, na tyle, na ile było to możliwe, różne grupy potencjalnych użytkowników tego słownika. Ze względu na charakter samego projektu obejmującego badania podstawowe, a nie ich zastosowania, uznano, że słownik ma mieć charakter opisowy, to znaczy przedstawiać w eksplicitny i wyczerpujący sposób leksykę PJM, pozyskiwaną nie z wcześniejszych opracowań, ale wprost z korpusu PJM. Uznano

zatem, że metajęzykiem opisu musi być polszczyzna foniczna (w odmianie pisanej). Przyjęto też, że znaczenia poszczególnych jednostek leksykalnych mają być opisane w formie definicji leksykograficznych, sformułowanych po polsku, a nie w formie zestawu polskich odpowiedników.

Na tę decyzję wpływ miały ustalenia metaleksykografii teoretycznej oraz pewne doświadczenia w tym zakresie. Chociaż na poziomie bardzo abstrakcyjnym można uznawać ekwiwalenty obcojęzyczne (występujące w słownikach przekładowych) i definicje (występujące w słownikach jednojęzycznych) za – pod pewnymi względami – równoważne (zwłaszcza jeżeli definicja w słowniku jednojęzycznym ma charakter synonimiczny – por. Piotrowski 1994a, s. 161–162; 1994b, s. 104–155), to jednak rodzaj przekazywanej przez definicję informacji jest inny: informacja podana jest wprost i – jeżeli jest właściwie skonstruowana – informuje także o zakresie danego słowa. Ponadto wielu teoretyków leksykografii uważa definicje synonimiczne za niewłaściwy sposób definiowania, a już szczególnie krytykowane są definicje wielokrotne, czyli ciągi synonimów (Bańko 2001, s. 105–106 i cytowana tam literatura).

Dodatkowo za opowiedzeniem się za definicjami analitycznymi (zamiast podawania polskich odpowiedników) przemówiły pewne ustalenia dotyczące informacji uzyskiwanych na podstawie ekwiwalentów przekładowych. Jak słusznie zauważył Piotrowski (1989), ekwiwalencja słownikowa w słowniku dwujęzycznym może być ekwiwalencją semantyczną (wyraz w języku wyjściowym i w języku docelowym mają dokładnie to samo znaczenie), ale bywa też bardzo często ekwiwalencją przekładową. W tym ostatnim wypadku wyraz języka docelowego ma znaczenie ogólniejsze i może być użyty jako przykład wyrazu języka źródłowego, ale relacja ta nie jest odwracalna; co więcej, jej odwrócenie może prowadzić do błędnej interpretacji znaczenia wyrazu definiowanego (Linde-Usiekniewicz i Olko 2006). W odniesieniu do PJM przykładu dostarczają trzy znaki o różnym znaczeniu, z których jeden dotyczy przepływu wody w rzece, drugi – płynącego statku, płynącej łodzi i ewentualnie osób przemieszczających się po wodzie na ich pokładzie, a trzeci – człowieka płynącego w pław. Dla wszystkich tych znaków polskim odpowiednikiem jest czasownik *płynąć*⁵. Ilustrują je fotografie zaczerpnięte z pracy Czajkowskiej-Kisil (2012, s. 130).

⁵ Tak szczegółowe znaczenie związane jest z ikonycznym charakterem owych znaków: pierwszy przypomina przemieszczanie się wody w nurcie rzeki, drugi – kształt kadłuba łodzi i jej ruch, a trzeci – ruchy wykonywane rękoma przez pływaka. Występowanie znaków migowych o tak szczegółowym znaczeniu jest dość częste; np. w DGS istnieją trzy różne znaki o znaczeniu 'gwizdać': dwa odnoszą się do wydawania dźwięku za pomocą odpowiedniego urządzenia (gwizdka), a jeden dotyczy gwizdania na palcach (Langer i in. 2014, s. 775–776).

Rysunek 2. Przykład różnych znaków PJM o tym samym polskim odpowiedniku

Obserwacje i rozstrzygnięcia leksykografów podających definicje w postaci odpowiedników z języka otoczenia (zob. wyżej) wskazują, że nie zawsze istnieje taki odpowiednik – rozwiązaniem wtedy i tak pozostaje podanie informacji o znaczeniu w sposób opisowy.

Początkowo projekt przewidywał, że słownik będzie publikacją drukowaną. Sądziliśmy bowiem, że skoro z publikacjami książkowymi, zwłaszcza słownikowymi i encyklopedycznymi, związany jest wyższy prestiż, istnienie właśnie takiego słownika objaśniającego podniesie społeczne znaczenie PJM. Co więcej, niemożność umieszczenia w słowniku przykładów działała dyscyplinująco na leksykografów: definicji nie można było uzupełnić preparowanym przykładem użycia, dodatkowo wyjaśniającym te aspekty znaczenia, których leksykograf nie potrafi ująć w definicji⁶. Niemniej rosnąca dostępność urządzeń mobilnych oraz możliwość przedstawienia faktycznego wykonania znaku i wzbogacenia artykułów hasłowych o przykłady użycia spowodowały zmianę decyzji. Nie bez znaczenia były też opinie światowego środowiska leksykografii migowej, np. uwagi recenzentów do artykułu Linde-Usiekniewicz i in. (2014)⁷.

Z opisowego charakteru słownika, a zwłaszcza z faktu, że znaczenia przedstawione są w formie polskojęzycznych definicji, wynika, że słownik ten przeznaczony jest dla badaczy PJM, jako wynik projektu badawczego; może też być wykorzystywany przez słyszących, uczących się tego języka. W rezultacie słabiej odpowiada – jako faktyczny słownik PJM – potrzebom rodzimych użytkowników tego języka, dla których jest on językiem pierwszym, czyli polskich Głuchych. Choć definicje

⁶ Krytykę takich zabiegów odnajdujemy np. u Bańki (2001, s. 27–29). Autor zwraca też uwagę na to, że w ocenie praktykujących leksykografów formułowanie definicji jest najtrudniejszą częścią ich pracy (Bańko 2001, s. 16 i cytowana tam literatura).

⁷ Porównanie zalet słowników elektronicznych i papierowych przedstawia m.in. Żmigrodzki (2008, s. 129–130), przy czym wymienione przez niego niektóre wady znikły wraz z postępem technologicznym (Piotrowski 2011).

sformułowane są w sposób maksymalnie przyjazny użytkownikowi (zob. niżej), ich zrozumienie wymaga jednak dobrej znajomości polszczyzny pisanej.

Z punktu widzenia funkcjonalności słownika dla polskich Głuchych należy zauważyć, że jest on słownikiem *pomostowym*. Korzystanie z niego i zapoznanie się z polskojęzycznymi definicjami znaczeń znanych leksemów stanowi dobre przygotowanie do korzystania z jednojęzycznych słowników języka polskiego, których Głusi używają przy czytaniu polskich tekstów. Trzeba jednak nadmienić, że słownik ten, choć podobnie pomostowy jak pierwotne *bridge dictionaries* (Sinclair 2007, s. 73; Williams 2008), jest w zasadzie ich funkcjonalną odwrotnością. Istotą pierwotnych słowników pomostowych było to, że stanowiły częściowy przekład angielskiego słownika *Collins-Cobuild* (Sinclair 1987) na jakiś inny język. Zachowywały one angielski wyraz hasłowy, podział na znaczenia, same definicje natomiast tłumaczono, pozostawiając jedynie angielski wyraz hasłowy w definicji kontekstowej. Słowniki takie miały służyć uczącym się angielskiego, zastępując słowniki dwujęzyczne i przygotowując do korzystania ze słowników jednojęzycznych. Dla polszczyzny taki słownik nigdy nie został stworzony, ale powstał na przykład dla języka czeskiego. Porównanie fragmentu oryginalnego słownika i słownika angielsko-czeskiego wygląda tak:

bridge [...] 1. COUNT N A **bridge** is a structure built over a river, road or railway so that people or vehicles can cross from one side to the other [...]

Bridge je konstrukce postavená přes řeku, silnici nebo železnici, aby lidé nebo vozy mohli přejet z jedné strany na druhou [...] (por. Skoumalova 2007, s. 84)

Korzystając ze słownika PJM, głuchy użytkownik napotyka na wyraz hasłowy w języku ojczystym (PJM), a definicję – w języku obcym, stąd można mówić o odwróceniu funkcjonalności.

Dodatkowo użyteczność słownika, zarówno dla Głuchych, jak i dla słyszących, podnosi dodanie polskich odpowiedników, oczywiście jeżeli istnieje dokładny odpowiednik semantyczny. Odpowiedniki polskie zapewniają też relatywnie łatwy dostęp do poszczególnych haseł.

Należy odnotować, że zmiana formy słownika z drukowanej na elektroniczną umożliwi w przyszłości dodanie do definicji polskojęzycznych objaśnień nagranych w PJM.

Makrostruktura i mikrostruktura słownika

Powstający słownik jest pierwszym słownikiem, którego makrostruktura (czyli zestaw znaków hasłowych) powstała niezależnie od polszczyzny fonicznej. Kryterium uwzględnienia haseł w słowniku jest ich występowanie w opisanym wyżej

korpusie PJM. Nie zastosowano żadnych kryteriów normatywnych. Ponieważ do korpusu nagrywano osoby w różnym wieku i pochodzące z różnych regionów kraju, zestaw haseł dobrze oddaje zróżnicowanie geograficzne i diachroniczne PJM. Pozwoliło to również zanotować wiele znaków dotychczas nieuwzględnianych w polskiej leksykografii migowej: wariantów różniących się tylko niektórymi parametrami oraz znaków synonimicznych oraz częściowo synonimicznych.

Ponieważ korpus pozyskiwany jest głównie przez zadania elicytacyjne, np. opowiadanie historyjek obrazkowych i filmów oraz nazywanie przedmiotów przedstawionych na obrazkach, częstość występowania znaku w korpusie nie odpowiada faktycznej częstości jego pojawiania się w tekstach spontanicznych. Tym samym niska częstość występowania znaku, np. tylko w wypowiedziach na tematy wolne, nie może stanowić podstawy do nieuwzględnienia go w słowniku. Przeciwnie, istnieje potrzeba uzupełnienia listy haseł o znaki należące do tych samych kręgów tematycznych, co znaki już umieszczone w słowniku, mimo że w korpusie mogły nie wystąpić⁸.

Podobnie jak w językach fonicznych, również w językach migowych istnieją znaki homonimiczne: znaki o identycznym kształcie, lecz o niepowiązanych znaczeniach. W słowniku zrezygnowaliśmy z wprowadzania odrębnych artykułów hasłowych dla znaków homonimicznych – częściowo ze względów praktycznych, a częściowo ze względów teoretycznych. Bardzo wysoki stopień ikonicznej motywacji znaków powoduje, że ich kształt sugeruje silne związki znaczeniowe nawet w wypadku znaków o bardzo odległych znaczeniach. Odróżnianie przykładów homonimii od przykładów polisemii na podstawie etymologii często jest niemożliwe – również z powodu ikonizacji, a także z braku jakichkolwiek danych na ten temat. Można również zaobserwować, że w słownikach innych języków migowych konwencjonalnie podejmuje się decyzje o traktowaniu pewnych znaków jako homonimicznych, a nie jako jednego znaku o wielu znaczeniach. Tak na przykład w słowniku duńskiego języka migowego haseł homonimicznych jest dużo i jako homonimy, czyli znaki o odrębnych poświęconych sobie artykułach hasłowych, traktowane są choćby znaki ‘czerwony’ i ‘socjalny’, mimo że historyczne związki obu znaczeń są wyraźne (Kristoffersen, informacja ustna). Z kolei w słowniku podstawowym niemieckiego języka migowego unika się homonimii i traktuje wieloznaczność jako wypadki polisemii (Langer i in. 2014, s. 778–779).

Pewien problem techniczny sprawia też – w odniesieniu do znaków wizualno-przestrzennych – opatrywanie postaci hasłowej czytelną informacją, że artykuł hasłowy dotyczy tylko jednego z homonimów; również w odniesieniu do słowników języków fonicznych ustalenie, w którym z homonimicznych artykułów hasłowych znajduje się szukana informacja, jest trudne. Z tego względu

⁸ Kryterium frekwencyjne nigdy zresztą nie może być jedynym kryterium uwzględnienia jednostki leksykalnej w słowniku (Linde-Usiekniewicz i Łaziński 2003).

zdecydowaliśmy się łączyć znaki nawet wyraźnie homonimiczne w jeden artykuł hasłowy, przy czym podzielony on może być na części odpowiadające zbiorowi sensów powiązanych (określane roboczo mianem makrosensów). W niektórych hasłach można dopatrzeć się związku między makrosensami, w innych zaś nie. Ilustruje to rysunek 3 (przykładowe hasło z bazy danych słownika PJM).

makrosens #1 o wyglądzie człowieka	
Opis	o wyglądzie człowieka
kategoria składniowa #1 w użyciu przymiotnikowym	
Opis	w użyciu przymiotnikowym
mikrosens #1 odnosi się do osoby, której waga i obwód ciała znacznie przekraczają normę.	
makrosens #2 o pomieszczeniu	
Opis	o pomieszczeniu
kategoria składniowa #1 w użyciu rzeczownikowym	
Opis	w użyciu rzeczownikowym
mikrosens #1 odnosi się do zamkniętego pomieszczenia o funkcji mieszkalnej.	

Rysunek 3. Przykład hasła o dwóch makrosensach, niepowiązanych ze sobą (GRUBY/POKÓJ)⁹

Ze względu na brak odpowiedniości między przynależnością do części mowy znaków PJM a przynależnością do części mowy leksemów polskich okazało się, że definicje obejmujące swym zakresem wszystkie typy użyc danego znaku, np. czasownikopodobne (tzn. przyłączające argumenty rzeczownikopodobne) i rzeczownikopodobne (tzn. występujące jako argumenty predykatów) będą zbyt szerokie, a przez to – mylące. Tak na przykład ewentualna definicja ‘odnosi się do

⁹ Ilustracje pochodzą z programu służącego do edycji haseł; ostateczny wygląd haseł wyświetlanych w słowniku nie jest jeszcze ustalony.

wszystkiego, co ma związek z wykonywaniem pewnych zadań za wynagrodzeniem' (dla znaków semantycznie odpowiadających z grubsza polskiemu *praca*, *pracować* itd.) mogłaby sugerować, że znak ten może odnosić się m.in. do osoby wykonującej pracę oraz do wynagrodzenia, jakie za nią otrzymuje. Tymczasem znak, który może być użyty w odniesieniu do osoby wykonującej pracę, nie odnosi się nigdy do wynagrodzenia. Po to, by użycie w polskich definicjach polskich rzeczowników, czasowników i przymiotników nie wprowadzało w błąd, dokonano kolejnego podziału w mikrostrukturze hasła: w ramach poszczególnych makrosensów wyodrębniono tzw. kategorie składniowe, opisane ze względu na ich podobieństwo do standardowych użyc polskich czasowników, rzeczowników, przymiotników (zob. rys. 3). Zapisy w *użyciu czasownikowym*, w *użyciu rzeczownikowym*, w *użyciu przymiotnikowym* należy zatem interpretować odpowiednio: używane tak jak polski czasownik, tak jak polski rzeczownik, tak jak polski przymiotnik. Użycia czasownikowe obejmują określenia czynności i stanów – nie postuluje się dla nich osobnych użyc rzeczownikowych. Dla ustalenia, z jakim typem kategorii składniowej mamy do czynienia, przyjęto kryteria semantyczne (Wierzbicka 2000) i składniowe, wymienione wyżej. Przy czym kryteria składniowe wykorzystywały wyłącznie składnię samych znaków, nie zaś sposób oddawania konstrukcji składniowych w języku polskim, w efekcie np. o rzeczownikowych nazwach czynności, cech lub stanów w PJM mówimy tylko wtedy, gdy np. znak przyłącza konstrukcję posesywną.

Kryteria podziału na znaczenia

Opisany wyżej podział na kategorie składniowe narzucił dalsze podziały szczegółowe w obrębie artykułu hasłowego. Dla zrównoważenia wynikającego z podziałów składniowych rozdrobnienia artykułu hasłowego zdecydowaliśmy, że wszędzie tam, gdzie zakres użycia znaku tego nie wyklucza, będziemy unikać wprowadzania dalszych podziałów na znaczenia, jeżeli nie są uzasadnione na gruncie samego PJM. Wzorem postępowania leksykograficznego były dla nas postulaty Wierzbickiej (2006). W szczególności wystrzegaliśmy się pokusy dopatrywania się różnych znaczeń znaku migowego tylko wtedy, gdy odpowiadały mu, rozłącznie, dwa różne polskie leksemy; wychodzimy bowiem z założenia, że o wyborze polskiego odpowiednika przesądza tu wyłącznie charakterystyka semantyczna polskich leksemów (Bogusławski 1995; Linde-Usiekniewicz i Olko 2006; Linde-Usiekniewicz 2011; Lew 2013). Tak na przykład, mimo że pewnemu znakowi PJM odpowiadają w języku polskim leksemy *most* i *kładka*, nie uważaliśmy, że jest to wystarczająca podstawa, by uznać ten znak za dwuznaczny. Podobnie, szczegółowa analiza zakresu

użyć znaku odpowiadającego z grubsza polskiemu *skarżyć (się)* pokazała, że nie ma powodu wyodrębnić w jego opisie dwóch różnych znaczeń: odnoszącego się do nieoficjalnej sytuacji informowania rodziców lub nauczycieli o złym zachowaniu dzieci i odnoszącego się do oficjalnej sytuacji zwracania się do przedstawicieli władzy, jeżeli ktoś postępuje niewłaściwie.

Postaci definicji

Częściowo, aby zrównoważyć niedogodności związane z korzystaniem ze słownika przez Głuchych, zdecydowano, że definicje leksykograficzne będą bardzo rozbudowane, nawet narracyjne¹⁰ w swoim charakterze i odwołujące się do potocznej wiedzy o świecie. Pod względem zawartych w nich treści wzorowane są na sposobie definiowania wprowadzonym po raz pierwszy w słowniku języka angielskiego pod redakcją Sinclaira (1987), a na gruncie polskim wykorzystanym w ISJP¹¹. Z uwagi na niemożność połączenia w jeden komunikat pisany znaku migowego i tekstu polskiego zrezygnowano z kontekstowości definicji.

Wprowadzono ujednolicone ramy definicyjne, czy też formuły definicyjne. Wyraźnie różnią się formułami definicje znaków-leksemów pełnoznacznych i znaków-leksemów funkcyjnych. O tych pierwszych mówimy, że *odnoszą się do...*; formuła taka to w zasadzie opis denotacyjny, a nie semantyczny, tak jak inne definicje ostensywne w szerszym rozumieniu (Bańko 2001, s. 145–147). Najbardziej rozbudowane są definicje czasowników i one też najbliższe są definicjom kontekstowym: stanowią swoisty mikroopis sytuacji, do której odnosi się dany czasownik, ze wskazaniem na role składniowe i semantyczne argumentów oraz na ograniczenia selektywne, np. dla znaku odpowiadającego polskiemu ‘rosnąć’: *odnosi się do sytuacji, w której ktoś lub coś zwiększa swój rozmiar i rozwija się*, a w haśle odpowiadającym m.in. polskiemu ‘obciąć – obcinać’: *odnosi się do działania, polegającego na tym, że ktoś oddziela części czegoś przy użyciu ostrego narzędzia, na przykład nożyczek*. Wybór hiperonimu *działanie : sytuacja : czynność* zależy od znaczenia i pozostaje w gestii leksykografa. Definicje użyć rzeczownikowych są odpowiednio prostsze i przedstawiają charakterystykę desygnatu, np. (w tym samym haśle, w znaczeniu odpowiadającym polskiemu ‘odcinek (filmu)’): *odnosi się do fragmentu filmu emitowanego w telewizji*. W definicjach użyć przymiotnikowych pojawia się także określenie typu semantycznego rzeczownika, do którego dany przymiotnik się odnosi, np. dla znaczenia odpowiadającego

¹⁰ Określenie *narracyjny* w stosunku do definicji zaczerpnięto z tytułu pracy Bartmińskiego (2014).

¹¹ Więcej na ten temat – zob. Bańko (2001).

polskiemu ‘surowy’: *odnosi się do postawy, charakteryzującej się bezwzględnym egzekwowaniem posłuszeństwa lub obowiązków wobec innych.*

Z kolei w odniesieniu do znaków o charakterze funkcyjnym definicje oddają proceduralny charakter ich semantyki (Wilson 2011). W rezultacie rama definicyjna ma postać *służy do...*. Hasło takie przedstawia rysunek 4.

makrosens #1 x	
Opis	x
kategoria składniowa #1 w użyciu spójnikowym	
Opis	w użyciu spójnikowym
mikrosens #1 służy połączeniu dwóch wyrażen lub zdań, z których co najmniej jedno jest prawdziwe	
Definicja	służy połączeniu dwóch wyrażen lub zdań, z których co najmniej jedno jest prawdziwe
Odpowiednik	lub, albo, czy
mikrosens #2 służy połączeniu wyrażen odnoszących się do dwóch możliwości, z których należy wybrać jedną	
Definicja	służy połączeniu wyrażen odnoszących się do dwóch możliwości, z których należy wybrać jedną
Odpowiednik	albo, lub, czy

Rysunek 4. Hasło spójnikowe

Inne elementy hasła

Jak już wspomniano, znak hasłowy prezentowany jest w formie nagrania. Nie jest to autentyczne nagranie z korpusu, lecz wzorcowe wykonanie znaku przez jednego z członków zespołu: głuchego użytkownika PJM. Ponadto artykuł hasłowy zawiera jawny opis artykulacyjny znaku w systemie HamNoSys (Hanke 2004). Użytkownikowi uczącemu się PJM i znającemu ten system notacji pozwala to na upewnienie się co do właściwego wykonania znaku, gdyby nagranie pozostawiało jakieś wątpliwości.

Ze względu na to, że różniące się znaczeniem znaki mogą być do siebie bardzo podobne formalnie lub bardzo podobne – choć nie identyczne – znaczeniowo,

w artykule hasłowym znajduje się pole odsyłające do znaków, które mogą być mylone ze znakiem opisanym w danym artykule.

Artykuły hasłowe zawierają też przykłady użycia. Przykłady te podawane są przy odpowiednich znaczeniach i opatrzone tłumaczeniem na język polski, które nie jest tłumaczeniem strukturalnym, ale zwykłym przekładem. Jako przykłady wykorzystano autentyczne zdania z korpusu PJM, dla celów nagrania zamigane jednak ponownie przez jednego z członków naszego zespołu. Przykłady są dość rozbudowane, zdaniowe: inaczej niż w materiale przykładowym słowników fonicznych, znaki użyte rzeczownikowo bardzo często są podmiotami takich zdań. Wynika to z natury gramatyki PJM, zgodnie z którą konstrukcja odpowiadająca semantycznie polskiej frazie (czasownikowi z dopełnieniem) bardzo często jest wyrażana strukturą klasyfikatorową, czyli predykatem zawierającym w swym kształcie informację na temat cech jego argumentu. Przykładem konstrukcji klasyfikatorowej jest predykat, w którym ręce przypominają ułożenie rąk na trzonku łopaty: znak taki odnosi się jednak nie tylko do kopania, ale także do sprzątnięcia odkurzaczem i potencjalnie do każdej czynności wymagającej podobnego ułożenia rąk (por. Rutkowski i Fabisiak 2011).

Zakończenie

Przegląd polskiej leksykografii migowej (Ruta i Wiśniewska-Pietrzak 2013) pokazał niedostatki obecnego stanu rzeczy, a w szczególności wskazał na brak opisowego słownika PJM. Słownik taki powstaje obecnie w Pracowni Lingwistyki Migowej Uniwersytetu Warszawskiego. Niniejszy artykuł miał na celu omówienie jego teoretycznych założeń na szerszym tle problemów leksykografii migowej w ogóle. Omówiliśmy m.in. bazę materiałową słownika (korpus PJM) oraz szczegóły przyjętych w projekcie rozwiązań leksykograficznych. W dobie publikacji elektronicznych największym wyzwaniem dla leksykografii migowej nie jest – jak wcześniej – sposób prezentacji znaków ani układ pozwalający na znalezienie w słowniku odpowiedniego artykułu hasłowego, lecz wybór koncepcji słownika: wzorowanego na leksykografii jednojęzycznej lub na dwujęzycznej. Słowniki języków migowych nie mogą ograniczać się jedynie do rejestracji jednostek języka, definicje sformułowane w tym samym języku migowym co wyrazy hasłowe byłyby bowiem niezrozumiałe dla uczących się tego języka, czyli dla najliczniejszej docelowej grupy użytkowników. Stosowane są dwa komplementarne rozwiązania: znaczenia znaków języka migowego są opisywane albo w postaci definicji realnoznaczeniowych, sformułowanych w języku fonicznym, albo w postaci ciągu ekwiwalentów semantycznych. W słowniku PJM zastosowano

pierwsze rozwiązanie, przez co słownik jest bliższy pod względem budowy artykułów hasłowych słownikom jednojęzycznym.

Bibliografia

- Bańko, M. (2001). *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bartmiński, J. (2014). Narracyjny aspekt definicji kognitywnej. W: D. Filar, D. Piekarczyk (red.), *Narracyjność języka i kultury* (99–115). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartnicka, B., Sinielnikoff, R. (1978). *Słownik podstawowy języka polskiego dla cudzoziemców*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bogusławski, A. (1995). Bilingual general purpose dictionary. A draft instruction with commentaries. W: J. Wawrzyńczyk (red.), *Bilingual Lexicography in Poland: Theory and Practice* (15–55). Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czajkowska-Kisil, M. (2012). Opis gramatyczny Polskiego Języka Migowego (nieopublikowana rozprawa doktorska). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Costello, E. (1998). *Random House Webster's American Sign Language Dictionary*. New York: Gallaudet University Press.
- Grzesiak, I. (red.). (2008). *Minirozmówki migowo (PJM)-polskie, polsko-migowe (PJM) ze słowniczkiem. Znaki migowe i przykładowe dialogi przydatne w placówkach administracji publicznej*. Olsztyn: Fundacja na Rzecz Głuchych i Języka Migowego.
- Grzesiak, I. (red.). (2010a). *Minirozmówki migowo (PJM)-polskie, polsko-migowe (PJM) ze słowniczkiem. Znaki migowe i przykładowe dialogi przydatne w placówkach opieki zdrowotnej*. Olsztyn: Fundacja na Rzecz Głuchych i Języka Migowego.
- Grzesiak, I. (red.). (2010b). *Minirozmówki migowo (PJM)-polskie, polsko-migowe (PJM) ze słowniczkiem. Znaki migowe i przykładowe dialogi z zakresu rozwoju zawodowego*. Olsztyn: Fundacja na Rzecz Głuchych i Języka Migowego.
- Grzesiak, I. (red.). (2010c). *Piłka nożna. Słowniczek migowo (PJM)-polski, polsko-migowy (PJM)*. Olsztyn: Fundacja na Rzecz Głuchych i Języka Migowego.
- Hanke, T. (2004). HamNoSys – representing sign language data in language resources and language processing contexts. W: O. Streiter, C. Vettori (eds.), *LREC 2004, Workshop proceedings: Representation and processing of sign languages* (1–6). Paris: ELRA.
- Hendzel, J. (1986/2006). *Słownik polskiego języka migowego*. Olsztyn: Rakiel.
- Hollak J., Jagodziński, T., Świdorski, T., Twardowska, E., Turkowska, K., Dutkiewicz, D. (2011). *Słownik mimiczny dla głuchoniemych i osób z nimi styczność mających*. Łódź: Polski Związek Głuchoniemych.

- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2000.
- Johnston, T. (1989). *Auslan Dictionary: A Dictionary of the Sign Language of the Australian Deaf Community*. Sydney: Deafness Resources Australia.
- Kosiba, O., Grenda, P. (2011). *Leksykon języka migowego*. Bogatynia: Silentium.
- Kristoffersen, J., Troelsgård, T. (2010). The Danish Sign Language Dictionary. W: A. Dykstra, T. Schoonheim (eds.), *Proceedings of the XIV EURALEX International Congress (1549–1554)*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Kristoffersen, J., Troelsgård, T. (2012). The Electronic Lexicographical Treatment of Sign Languages: The Danish Sign Language. W: S. Granger, M. Paquot, (eds.), *Electronic Lexicography (293–315)*. Oxford: Oxford University Press.
- Langer, G., König, S., Silke, M. (2014). Compiling a Basic Vocabulary for German Sign Language (DGS) – lexicographic issues with a focus on word senses. W: A. Abel, C. Vettori, N. Ralli (eds.), *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus (767–786)*. Bolzano/Bozen: EURAC research.
- Lew, R. (2013). Identifying, ordering and defining senses. W: H. Jackson (eds.), *The Bloomsbury Companion to Lexicography (284–302)*. London: Bloomsbury Publishing.
- Linde-Usiekniewicz, J. (2011). Polszczyzna w leksykografii dwujęzycznej – dylematy i postulaty. W: W. Gruszczyński, L. Polkowska (red.), *Problemy leksykografii. Historia – metodologia – praktyka (105–122)*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Linde-Usiekniewicz, J., Łaziński M. (2003). Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej w badaniach nad słownictwem polszczyzny dzisiejszej. W: R. Huszcza, J. Linde-Usiekniewicz (red.), *Prace językoznawcze dedykowane Profesor Jadwidze Sambor (112–124)*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki.
- Linde-Usiekniewicz, J., Olko, M. (2006). Multilingual dictionaries on-line: reality and perspectives. W: V. Koseska-Toszewa, R. Roszko (red.), *Semantyka a konfrontacja językowa*, t. 3 (43–59). Warszawa: SOW.
- Linde-Usiekniewicz, J., Czajkowska-Kisil, M., Łacheta, J., Rutkowski, P. (2014). A Corpus-based Dictionary of Polish Sign Language (PJM). W: A. Abel, C. Vettori, N. Ralli (eds.), *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus (365–376)*. Bolzano/Belzen: EURAC research.
- Pfau, R., Steinbach, M., Woll, B. (eds.). (2012). *Sign language: An international handbook*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Piotrowski, T. (1989). The bilingual dictionary – a manual of translation or a description of lexical semantics. W: Z. Saloni (red.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej III (41–52)*. Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Piotrowski, T. (1994a). *Z zagadnień leksykografii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowski, T. (1994b). *Problems in Bilingual Lexicography*. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Piotrowski, T. (2011). Leksykografia dwujęzyczna na progu zmian. Słowniki mobilne. W: W. Gruszczyński, L. Polkowska (red.), *Problemy leksykografii. Historia – metodologia – praktyka (177–188)*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.

- Ruta K., Wrześniewska-Pietrzak, M. (wrzesień, 2013). *Rzecz o nieobecnych. O słownikach polskiego języka migowego*. Referat wygłoszony na konferencji „IV Glosa do leksykografii polskiej”. Warszawa.
- Ruta, K., Wrześniewska-Pietrzak, M. (2014). Słownik mimiczny dla głuchoniemych i osób z nimi styczność mających – próba analizy leksykograficznej, *Język Polski*, 1, 15–28.
- Rutkowski, P., Fabisiak, S. (2011). O niedookreśloności semantycznej migowych predykatów klasyfikatorowych. W: M. Bańko, D. Kopcińska (red.), *Różne formy, różne treści* (211–223). Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rutkowski, P., Łozińska, S., Filipczak, J., Łacheta, J., Mostowski, P. (2014). Jak powstaje korpus polskiego języka migowego (PJM)?, *Polonica*, 33, 297–308.
- Schwager, W., Zeshan, U. (2008). Word classes in sign languages. Criteria and classifications, *Studies in Language*, 32(3), 509–545.
- Sak, M. (2012). *4 kroki – Wsparcie osób niesłyszących na rynku pracy II. Podręcznik dobrych praktyk*. Warszawa: Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.
- Skoumalova, H. (2007). Bridge dictionaries as bridges between languages. W: W. Teubert (ed.), *Text Corpora and Multilingual Lexicography* (83–108). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Szczepankowski, B. (2000). *Słownik liturgiczny języka migowego*. Warszawa: Wydawnictwo św. Jacka.
- Sinclair, J. (ed.). (1987). *Collins COBUILD English Language Dictionary*. London: Collins.
- Sinclair, J. (2007). Data-derived multilingual lexicons. W: W. Teubert (ed.), *Text Corpora and Multilingual Lexicography* (69–82). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Stokoe, W.C., Casterline, D.C., Croneberg, C.G. (1965). *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*. Washington: Gallaudet College Press.
- Williams, G. (2008). A Multilingual Matter: Sinclair and the Bilingual Dictionary, *International Journal of Lexicography*, 21/3, 255–266.
- Wierzbicka, A. (2000). Lexical Prototypes as a Universal Basis for Cross-linguistic Identification of Parts of Speech. W: P.M. Vogel, B. Comrie (eds.), *Approaches to the Typology of Word Classes* (285–317). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wierzbicka, A. (2006). Semantyka a leksykografia. W: A. Wierzbicka, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne* (293–322). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wilson, D. (2011). The conceptual-procedural distinction: Past, present and future. W: V. Escandell-Vidal, M. Leonetti, A. Ahern (eds.), *Procedural meaning: Problems and perspectives* (3–31). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Zwitserslood, I. (2010). Sign language lexicography in the early 21st century and a recently published Dictionary of Sign Language of the Netherlands, *International Journal of Lexicography*, 23/4, 443–476.
- Zwitserslood, I., Kristoffersen, J., Troelsgård, T. (2013). Issues in Sign Language Lexicography. W: H. Jackson (ed.), *The Bloomsbury Companion to Lexicography* (259–283). London: Bloomsbury Publishing.

***Between Monolingual and Bilingual Lexicography:
the Dictionary of Polish Sign Language (PJM)***

S u m m a r y

Polish Sign Language (*polski język migowy*, PJM) is a natural visual-spatial language used by the Deaf community in Poland. It emerged around 1817, with the foundation of the first school for the deaf in this country. Early dictionaries of PJM were simple glossaries, compiled by eliciting PJM equivalents of Polish lexemes. In the last two decades, however, sign language lexicography world-wide has taken a radical turn from glossaries to descriptive dictionaries, where the meaning of each sign is given not as a spoken language equivalent, but as a sense definition. Further changes in sign language lexicography have been prompted by the increasing availability of sign language corpora. An extensive sign language corpus is currently being compiled in Poland at the Section for Sign Linguistics, University of Warsaw. It forms the empirical basis of a new dictionary of PJM. The methodology of this lexicographic project is outlined in the present paper.